

ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי, בעקבות ספרה של ברכה זק, כרם היה לשלמה: האל, התורה וישראל בכתבי ר' שלמה הלוי אלקבץ, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשע"ח.

הרצאה שנישאה בערב לכבוד ספר זה באוניברסיטת בן גוריון בנגב, אור לכ' בכסלו תשע"ט

מאת יהודה ליבס

דבר גדול עשתה פרופ' ברכה זק בפרסום ספר יפה זה, שבו נידונות בעמקות השקפותיו של ר' שלמה אלקבץ בסוגיות עיקריות של מחשבת ישראל. אלקבץ, שידיו רב לו גם ביכולתו הלשונית, השירית והדרשנית, היה מורו של הרמ"ק ועמיתו של מרן ר' יוסף קארו, ומן הבולטים שעיצבו את הרנסאנס התרבותי היהודי של המאה השש עשרה, שמרכזו בעיר צפת. ספרה של זק מצטרף למחקרים חשובים אחרים שהתפרסמו לאחרונה על דמויות מפתח בתנועה זו, וביחד מצטרפים הם לתמונת פסיפס של תקופה משמעותית ביותר בתולדות היהדות ובתקומתה. כוונתי לספרו של בנמלך על שלמה מלכו,¹ לספרה של אלטשולר על ר' יוסף קארו,² למחקריה של זק עצמה על הרמ"ק³ ולספרו של אביב"י על האר"י,⁴ ועוד.

ספרה של זק אינו לגמרי חדש, בהיותו מבוסס על עבודת הדוקטור שלה מלפני שנים רבות. אך בכל זאת לא קטן כאן החידוש, גם בגלל העדכונים המצויים בספר, וגם בעצם יציאתו לאור כספר ממש, כי מחקרים שנשארים בפורמאט של דוקטוראט אינם זוכים להד הראוי להם, ואינם נכנסים דיים למחזור הדם של המחקר. יש אפוא חשיבות גדולה בהוצאה לאור של ספר עם כריכה אמיתית.

במקרה שלפנינו נודעת לכריכת הספר גם חשיבות נוספת, כי ממנה פרצו ועלו הדברים שעליהם מבקש אני לדבר היום. על הכריכה מוטבעות בצורות שונות שורות מן השיר לכה דודי, שנלקחו מכתב יד

¹ מוטי בנמלך, שלמה מלכו: חייו ומותו של משיח בן יוסף, הוצאת יד בן צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ז.

² מור אלטשולר, חיי מרן יוסף קארו, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב, תשע"ו.

³ רבים מאלה נקבצו בספרה, ברכה זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, הוצאת אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע תשנ"ה.

⁴ יוסף אביב"י, קבלת האר"י (בשלושה כרכים), הוצאת מכון בן צבי, ירושלים תשס"ח.

יפה, בכתיבה שנראית לי מזרחית מן המאה השבע עשרה, ומכילות נוסח מפתיע לכל מי שמכיר את השיר, כלומר לכולנו.

השיר לכה דודי הוא היצירה המפורסמת ביותר של ר' שלמה אלקבץ, וגם אולי הטקסט העברי הידוע ביותר של ראשית העידן החדש, בהיותו מושר בכל תפוצות ישראל בתפילת קבלת שבת, בלחנים רבים אף יפים. זו באמת יצירת מופת, שרובה שיבוצים של מקראות ודברי חכמים המשתלבים יחד להימנון נהדר מיסטי ומשיחי, קבלי ולאומי. אין פלא אפוא שיצירה זו זכתה למחקר רב ולניתוחים היסטוריים, ריטואליים, ספרותיים ותוכניים,⁵ וגם זק מקדישה בספרה פרק יפה לשיר זה.⁶ כאן אצמצם את דברי לחידושים שעלו מתוך דף כתב היד ששימש בכריכת הספר.

דף זה, וחלקו התחתון, המכיל את נוסח 'לכה דודי', מצורף גם למאמר זה. הוא נמצא למפיקי הספר, ואף לי, בצילום באינטרנט באתר פורום משתמשי אוצר החכמה.⁷ לפי הצילום אפשר שדף זה, דף צ"ח לפי המצוין בו, כבר נתלש מכתב היד השלם, ומכל מקום עם כל מאמצי לא עלה בידי לאתר איפה נמצא כתב היד, ואפשר שאינו בספרייה ידועה, אלא הוא קניינו הפרטי של המגיב באתר הנ"ל. אך גם כך, מתוך הדף גופו ניתן לזהות לאיזה חיבור הוא משתייך. בחלקו העליון של הדף מובא קטע על קבלת שבת משער הכוונות שמכתבי האר"י⁸ (קבלת שבת היא גם הכותרת בשול העליון של הדף המצולם), אך לאחריו, בין מזמור לדויד למזמור שיר ליום השבת, במקום שלפי האר"י יש לומר רק 'בואי כלה בואי כלה', מובא בדף, כמו בתפילת קבלת שבת של היום, השיר לכה דודי, ולפניו המשפט: 'אחר כך יאמר שיר זה כמנהג הרב ר' חיים זלה"ה'.

בצד שמאל בגומחות שליד נוסח השיר מובאות בדף זה שתי 'הגהות'. אחת מהן נוגעת למלים 'מראש מקדם', ולשונה: 'צמח אותיות הקודמות לראש הם שבת', כוונת הדברים היא הפך ממשמעם, ובאו לציין שהאותיות ראש מופיעות בסדר האלף בית לפני (קודם) אותיות שבת.⁹ בסוף הדף, מול 'וגם ברינה' מובא נוסח חילופי

⁵ רבים מאלה נזכרים בהמשך המאמר.

⁶ זה הפרק האחרון שבספר, עמ' 210-215.

⁷ בכתובת: <http://forum.otzar.org/viewtopic.php?f=50&t=6272#p54870>

⁸ בהוצאה החדשה, שנערכה מכתב יד הרח"ו, נמצא הקטע בשער התפלה (שער הכוונות), מכון אהבת שלום, ירושלים תשמ"ח, עמ' רמ טור א (בשינויי נוסח קטנים).

⁹ תמורת אותיות יורדת כזאת נזכרת בספרו של הרמ"ק פרדס רימונים, שער ל פרק ז (מונקאטש תרס"ו), כרך ב, דף ע"א טור א.

עם תפקודו הריטואלי: 'שבת במועד יאמר וגם בשמחה'. אגב שני הנוסחים האלטרנטיביים כוללים בראשם את ואו החיבור שאינו נוהג בנוסח המורגל היום.

המלה 'צמח' דלעיל מזהה את בעל ההגהה. הריהו ר' יעקב צמח, מעורכיה המובהקים של קבלת האר"י, שהעתיק את כתבי האר"י והוסיף עליהם גם דברי אחרים וגם הגהות מעין זו, הפותחות במלה 'צמח', ואף כתב ספרים המסכמים בלשונו כתבים אלה.¹⁰ הדף שלפנינו שייך אפוא לשער הכוונות בעריכת צמח (מצויים גם כתבי יד נוספים של חיבור זה בעריכתו). ואכן גם שם באתר מצוין שהדף שייך לחיבור מאת צמח, וזאת בלי פירוט נוסף.

השיר שבדף שונה מ'לכה דודי' המורגל בפנינו (הנוסח הרגיל מובא בסוף מאמר זה), ובראש וראשונה באורכו. ארבעה מבתי השיר חסרים בנוסח הדף. אין לומר שמקומם בדף הבא של כתב היד שאינו לפנינו, מפני שהדף שלנו מסתיים בבית האחרון של השיר הפותח ב'בואי בשלום'. זה אף מתאים להיות אחרון הן מצד תוכנו ולשונו, והן מאחר שהוא חורג מן האקרוסטיכון של שם המחבר. רק סופו של בית זה, 'תוך אמוני עם סגולה, בואי כלה בואי כלה', לא נכלל בדף, ובוודאי נוסף בדף שאחריו.

אילולי היכרנו את השיר במלואו, חסרון ארבעת הבתים לא היה ניכר, שכן האקרוסטיכון שבראש הבתים הנמצאים כאן מרכיב בשלמות את השם שלמה. הבתים הנוספים אך מוסיפים לשלמות זו, כי ראשיהם משלימים את הכינוי 'הלוי', אשר ליווה את אלקבץ ואף מצוי בשמות ספריו ברית הלוי ומנות הלוי. קשה לתאר שמישהו ישמיט בתים אלה, ומכאן נסיק שהדף שלנו מכיל נוסח קודם של 'לכה דודי', לפני שנמלך המשורר והוסיף לו עוד ארבעה בתים (אפשרות אחרת, אומנם רחוקה, היא שבהוספה זו ביקש אלקבץ לנכס לעצמו שיר של חכם אחר בשם שלמה, כגון שלמה מולכו שיכור המשיחיות).¹¹

אגב, הבית המשלים את השם שלמה בדף שלפנינו הוא זה שפותח ב'התעוררי', ובהוספה הופך הוא להיות הבית הפותח של השם 'הלוי', כשהבית 'התנערי מעפר' מוסף לפניו. הסיבה לדבר

¹⁰ ראה גרשם שלום, לתולדות המקובל ר' יעקב צמח ופעולתו הספרותית, קרית ספר כ"ו (תש"י), עמ' 194-185.

¹¹ ראה עליו בספרו הנזכר של בנמלך.

תוכנית היא, כי בשלבי הגאולה קרובה ההתנערות מעפר ליציאה מתוך ההפכה שבבית הקודם.

בצד הנוסח הארוך, הכולל את כל בתי 'שלמה הלוי', נוסח קצר זה של השיר, כפי שמצוי בדף שלפנינו, הוסיף להתקיים בכמה מנהגי תפילה עד הדורות האחרונים. כך למדים אנו ממחקרו של חלמיש.¹² לדעתו במנהגים אלה נשמטו כמה בתים. אך לאור הימצאות הנוסח הקצר בדף כתב היד הקדום שלנו, עם ההודעה שזה הנוסח שהיה משורר ר' חיים ויטאל, נראה יותר כאמור שזה דווקא הנוסח הקדום, שעליו הוספו אחר כך כמה בתים. וכך גם הדעת נותנת, כי מי ישימיט בכוונה וידלג על בתים יפים אלה? וגם קשה לחשוב שמשימיט שכזה ידאג לקיום השלם של האקרוסטיכון 'שלמה'.

באשר לנוסח מילות השיר, החידוש הבולט ביותר שעולה מן הדף שלפנינו, ומכריכת ספרה של זק, הוא בבית הפותח 'מקדש מלך עיר מלוכה', שבפינו חותם במלים 'והוא יחמול עלייך חמלה', וגרסת הדף הפוכה ממש: 'ולא חמל עלייך חמלה'. נוסח זה ציין כבר חלמיש¹³ שהוא נמצא בספר משנת חסידים לר' עמנואל חי ריקי,¹⁴ וכן כנוסח אחר בהערות שוליים באותיות קטנות בסידור ספרדי.¹⁵ אך מר' יעקב צמח, המסתמך במפורש על ר' חיים ויטאל, מביא חלמיש דווקא את הנוסח ההפוך והמורגל: 'והוא יחמול עלייך חמלה'.

חלמיש מביא זאת מהגהת צמח על ספר פרי עץ חיים,¹⁶ כפי שנדפס בסוף המאה השמונה עשרה, שהוא מהדורה אחרת של שער הכוונות. וכזאת אומנם מצינו גם בספר אחר של ר' יעקב צמח, ספר נגיד ומצווה, שבו תמצת צמח את שער הכוונות הנ"ל שבעריכתו.¹⁷ שם חוזר צמח גם על עיקרי החידושים הנמצאים בדף שלפנינו, וגם על הנוסחאות הייחודיות של השיר לכה דודי, אך בלי להביא את כל נוסח השיר.

נוסח ייחודי כזה מוצא צמח, כאמור, בלשון 'והוא יחמול עלייך חמלה', שמצוין כנוסח הנכון, כמו בנוסח ההגהה על פרי עץ חיים, גם

¹² משה חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו, עמ' 235.

¹³ שם עמ' 233.

¹⁴ אמשטרדם תפ"ז, צ ע"ב.

¹⁵ שפת אמת, צפת תקצ"ב.

¹⁶ קארץ תקמ"ה, פ ע"ד.

¹⁷ ספר זה חזר צמח ותמצת, בדגש על המנהג המעשי, בספרו שולחן ערוך של האר"י. יחסו של שולחן ערוך זה לספר נגיד ומצווה ולשער הכוונות בעריכת צמח דומה באמת ליחסו של ספר שולחן ערוך לר' יוסף קראו לספרו המוקדם בית יוסף.

בנגיד ומצווה. ברור מכאן שנוסח חרוז זה נחשב בעיני צמח כבעייתי, שיש צורך לציין את נוסחו הנכון, להוציא מלב הטועים והגורסים נוסח אחר, אך לדעתי אין להסיק מכאן שדווקא 'והוא יחמול' היה הנוסח הנכון בעיניו. איפכא מסתברא. דומני שחלו ידיים בהגהה ושינו זאת להפך דעתו. כך עולה לדעתי מכתבי היד (נגיד ומצווה נשתמר בכתבי יד רבים מאוד, ורק את חלקם בדקתי). בכתב יד אחד שבו נכתב אומנם תחילה הנוסח 'והוא יחמול עליך חמלה' הוקפו מלים אלה בעיגול, ומעליהן נכתב 'צ"ל ולא חמל עליך עליך [!] וכו' ולא והוא יחמול וכו'.¹⁸ בכתב יד אחר הנוסח הוא 'ולא חמול עליך חמלה'.¹⁹ בכתב יד אחר, הכתוב בכתובה מזרחית ומצוין בו תאריך כתיבתו, שנת תי"ד, כלומר עוד בימי חייו של צמח, נכתב בתחילה כמדומה 'ולא יחמול עליך חמלה', אך המלה 'יחמול' תוקנה ל'חמל', ו'חמל' מופיעה גם כתיקון בשולי כתב היד.²⁰

הנוסח 'ולא חמל' המצוי כזכור גם בדף שלנו, נמצא גם בספר מחברת הקודש,²¹ שהוא סיכום של הנהגות התפילה הלוריאנית, ואין ספק בלבי שהוא המקורי (או בוואריאציה דלעיל 'ולא חמול').²² כך שר זאת הרח"ו וכך יצא מידי ר' שלמה אלקבץ. שהרי לא מסתבר שיהיה מי שישנה את הנוסח הנעים 'והוא יחמול' ויהפוך אותו לנוסח הקשה לעיכול מבחינת תוכנו, 'ולא חמל'.

הנתיב ההפוך גם קל הוא וגם מתועד. כידוע השבתאים שסברו שהגיעה עת הגאולה שינו 'לטובה' את נוסחו של בית זה ב'לכה דודי'. כך מצינו בספר חמדת ימים, אשר יוצא כנגד הנוסח המקובל של הבית, ומציע במקומו נוסח יותר אופטימי, שסופו אכן 'והוא יחמול עליך חמלה': 'מקדש מלך עיר מלוכה מאז היתה ראש ממלכה והיא עתה תתעטר במלכה והוא יחמול עליך חמלה', וכיוצא בכך נהג חמדת ימים גם בבית שאחריו 'התנערי מעפר'²³ (על הזיקה בין שני בתי השיר הללו דיברנו לעיל). משהו דומה מצינו גם אצל אחרים, כגון

¹⁸ ספריית בית המדרש ללימודי יהדות ניו יורק Ms. 1563 (מספר סרט במתכ"י F 10661), דף נז ע"א. כתב היד מן המאה הי"ז בכתובה איטלקית.

¹⁹ הספרייה של האקדמיה ההונגרית למדעים, בודפשט, הונגריה, Ms. Kaufmann A 20 (מספר סרט במתכ"י: F 14545, MSS-D 7735), דף נא ע"ב.

²⁰ מכון בן צבי, ירושלים, Ms. 2243 (מספר סרט במתכ"י F 27152), דף סז ע"א.

²¹ קארץ תקמ"ג, כ ע"א.

²² זו דעתו של עודד ישראלי. שם הפועל 'חמול' אפשרי כמקבילה של 'שבת' בטור הקודם 'רב לך שבת בעמק הבכא'.

²³ חמדת ימים, חלק שבת קודש, פרק ה.

תלמידי הגאון מווילנא שעלו לירושלים והשמיטו מן השיר את שני הבתים הנ"ל בגלל יחסם המורכב לשבתאות.²⁴

נראה אפוא שהשינוי מ'לא חמל' ל'הוא יחמול' נעשה בהשפעה שבתאית. כאן ימצא גם פשר נימת המחאה נגד שינוי זה, העולה מכתבי היד של נגיד ומצווה, והובאה לעיל. כי מחבר ספר זה, ר' יעקב צמח, האריך ימים עד מאוד,²⁵ ובסופם ראה בחלחלה את תנועתו המשיחית של שבתי צבי, ושמו חתום בראש כתב החרם שפרסמו חכמי ירושלים נגד שבתי.²⁶ שימוש בשמו לצרכים שבתאיים עשוי אפוא בצדק לעורר תגובות מחאה.

ניסיון של ריכוך נוסח החרוז מצאנו אומנם אף לפני השבתאות, כי כזכור בכתב יד משנת תי"ד נכתב תחילה 'ולא יחמול'. נוסח זה, שגם מצד הצליל מצוי בין 'ולא חמל' לבין 'והוא יחמול', צריך ודאי לקוראו בלשון תמיהה,²⁷ אחרת יבטא ייאוש גם מן הגאולה העתידית ויעמוד בסתירה לכל רוח השיר לכה דודי, המלא בתקוה משיחית.

נוסח 'לכה דודי' בדף שהוטבע בכריכתנו שונה מן המוכר גם בפרטים אחרים. אחד מהם, 'וגם ברינה', צוין לעיל. שינוי אחר הוא הלשון 'לקראת כלה לכו ונלכה' במקום 'לקראת שבת', זה נוסח יפה ומתקבל על הדעת, ונשמע כמקורי. כך הוא גם באשר לתוספת המלה 'כי' בצירוף 'כי כבוד ה' עליך נגלה', ואולי אף באשר להוספת הא הידיעה בצירוף 'סוף המעשה', כי כך מתאים יותר ללשון הפתגם, שיוחס לחז"ל 'תחילת המחשבה סוף המעשה',²⁸ וכן בצירוף 'האל המיוחד', כי עם הא הידיעה הצירוף נכון יותר מבחינה דקדוקית.

שינוי אחר קשה יותר מבחינה לשונית הוא 'ושמור זכור' במקום 'שמור וזכור', אך אפשר שגם זה מקורי: לפי חז"ל 'זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו',²⁹ כי 'זכור את יום השבת' שבנוסח עשרת הדיברות של ספר שמות נזכר לפני 'שמור' שבנוסח של ספר דברים. ב'לכה דודי' נהפך הסדר כדי ליצור אקרוסטיכון על השם שלמה, אך אולי המחבר לא הקפיד תחילה על ואו החיבור לפני האות שין, ולא ראה באות זו

²⁴ יהודה ליבס, תלמיד הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית (בראשית המאמר, המצוי גם באתרו של יהודה ליבס), בתוך ספרו 'לצבי ולגאון', תל-אביב תשע"ז, עמ' 124.

²⁵ הוא נולד בליסבון למשפחת אנוסים כנראה בשנת ש"ל, עוד בחיי האר"י, ונפטר בירושלים בשנת תכ"ז.

²⁶ ראה גרשם שלום, שבתי צבי, תל-אביב תשי"ז, עמ' 201.

²⁷ אפשרות אחרת היא לקוראו בלשון עבר, ולראות בוואו שבראש הצירוף 'ולא יחמול' את ואו ההיפוך.

²⁸ ראה יהודה ליבס, סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 308; ראובן קימלמן, 'לכה דודי' וקבלת

שבת, ירושלים תשס"ג, עמ' 47-48.

²⁹ בבלי, ראש השנה כז ע"א.

פגיעה אמיתית באקרוסטיכון, והשאירה כדי לקיים משהו מן הסדר המקורי. סדר זה אפשר שהוא חשוב גם מבחינת הסימבוליקה הקבלית, כי בצירוף המקורי, 'זכור ושמור', 'שמור' מבטא את הצד הנקבי הטפל ל'זכור', ובצירוף 'שמור וזכור' מתהפכים הדברים. [הוספה באדר ראשון תשפ"ב: עתה ראיתי ש'שמור וזכור' מצוי בזהר ח"ג, קפ ע"ב.]

ואולי ביקש המחבר בצירוף הבלתי אפשרי מבחינה לשונית 'ושמור זכור' גם להעתיק משהו מן הפלא של אמירת שני אלה בדיבור אחד. קל גם להבין אין צירוף קשה זה ייהפך ל'שמור וזכור', אך הדרך ההפוכה, תיקון 'שמור וזכור' ל'ושמור זכור', אינה מסתברת בשל הכלל הידוע *lectio difficilior melior sit*. אך אפשר שאלקבץ עצמו, בשעה שהוסיף לשירו את ארבעת הבתים דלעיל, גם החליק ושינה נוסחים קשים כאלה כדי להקל על ההבנה או לשם יפי המצלול השירי.

אגב, בנוסח הדף נוספו שתי נקודות על השין של שמור ונקודה על האות זין של זכור, כנראה המוסיף ביקש להימלט מן הקושי הלשוני של 'ושמור זכור' על ידי חזרה ל'זכור ושמור' של חז"ל, בלא התחשבות באקרוסטיכון.³⁰

בדף שלפנינו, כמו גם ב'נגיד ומצווה', מודגש שר' חיים ויטאל נהג לשורר 'לכה דודי'. מכאן ברור שהאר"י עצמו לא נהג כך, ואכן, כפי שראינו, בשער הכוונות אין במקום זה אלא אמירת 'בואי כלה', שמצויה כבר בתלמוד (שבת קיט ע"א). לדעתי מכאן אפשר אף ללמוד שהאר"י לא ידע כלל על מציאות השיר, כי לו ידע והתנגד לאמירתו, גם הרח"ו תלמידו לא היה אומר.

לכך מצטרפת ידיעה שהיא חשובה לענייננו אף יותר מכך, ועליה עמדה בתוקף ברכה זק בשיחה ביננו, שגם הרמ"ק, שבכל כתביו, כולל בפירוש התפילה שכתב, אינו מזכיר את 'לכה דודי', לא הכיר כלל את השיר. אם באשר לאר"י אפשר אולי לשער גם שהכיר את השיר והתעלם ממנו, אפשרות זו אינה תקפה בנוגע לרמ"ק. הרי אלקבץ היה מורו המובהק של קורדוברו, וגם חברו וגיסו, ואילו הכיר הרמ"ק את השיר לא יכול היה להתעלם ממנו. זו בעיני, וכן בעיני ברכה, לא סתם *argumentum ex silentio* אלא ראיה ברורה לכך ש'לכה דודי' לא נכתב אלא אחרי מות הרמ"ק והאר"י, כלומר אחרי

³⁰ כך מעיר לי ידידי זאב הרוי.

שנת של"ב. בארבע השנים עד מיתתו בשנת של"ו (1576), היה סיפק ביד אלקבץ לכתוב את 'לכה דודי', ואף להוסיף עליו, כאמור, ארבעה בתים.

בקביעה זאת יש משום חידוש. אומנם גם חוקרים רבים אחרים שעסקו בשיר לכה דודי העלו שהאר"י והרמ"ק לא הזכירו את השיר ולא כללוהו בריטואל, אך הם לא למדו מכאן על זמן חיבור השיר. במחקרים מצוין שלכה דודי' נתחבר בקירוב בשנת ש"ח. אך היחיד שמנסה אף לנמק זאת הוא ראובן קימלמן, בספרו על 'לכה דודי',³¹ והוא כותב בזה הלשון (בעמ' 23): 'אף על פי שאין לנו הוכחה לקיומו של 'לכה דודי' לפני שנת 1577, יש לנו סימנים לדבר'. סימנים אלה הם הימצאותם בצפת באותו דור של שירים נוספים הדומים ל'לכה דודי' גם במבנה, גם בפזמון החוזר, גם בהרבה לשונות בבתי השיר, וגם בתיפקודם הליטורגי. אחד מאלה נכתב בידי ר' מרדכי דאטו, ועליו כותב קימלמן כך (עמ' 24): 'הדמיון הרב בין פזמונו של רש"א לזה של דאטו מוסבר בכך שמחבריהם פעלו באותה חבורה בצפת בשנות הששים של המאה השש עשרה, מן הסתם זה של התלמיד דאטו, הושפע מזה של הרב, רש"א'.

אבל הסבר זה שנוי במחלוקת. לעומת דעה זו של קימלמן ששותפים לה חלמיש ואף יצחק יוסף כהן שקדם להם,³² היו אחרים שסברו שאותם שירים קדמו לאלקבץ. כך ברלינר³³ ורצהבי³⁴ וכך אף קימלמן עצמו, שבהערה בספרו (בעמ' 26), מביע גם סברה זו, וכותב 'ייתכן שהנוסח שלנו הוא עיבוד של שיר קיים או מעין מהדורה בתרא (כפי שח לי פרופ' מ"ב [= מירון ביאליק] לרנר)!'.

כזאת היא גם דעתי, ואני גם אנמק: ראשית, כאמור, 'לכה דודי' מאוחר הוא ונכתב אחרי האר"י והרמ"ק. שנית, אומנם נכונה הקביעה שמרדכי דאטו היה תלמידו המובהק של הרמ"ק, העריץ את דמותו ועסק בכתביו, אך כלל לא נובע מכך ששירו הוא חיקוי לשיר של מורו הנערץ, ר' שלמה אלקבץ. איפכא מסתברא: דווקא בשל כך אין להעלות על הדעת שהתלמיד דאטו לא יזכיר את שירו הנפלא של אלקבץ, ויעמיד לו תחליף בשיר משלו, שנופל ממנו הרבה מכל הבחינות. כך הוא גם בנוגע לשיר אחר שכתוב גם הוא במתכונת

³¹ המצוין בהערה דלעיל.

³² במאמר סדר קבלת שבת ופזמון לכה דודי, בספרו מקורות וקורות, ירושלים תשמ"ב.

³³ אברהם ברלינר, כתבים נבחרים א, ירושלים תש"ה-תש"ט עמ' 43.

³⁴ יהודה רצהבי "לכה דודי" של המקובל ר' שלמה אלקבץ ומקורותיו, מחניים, ירושלים 6 תשנ"ד, עמ' 163.

דומה ל'לכה דודי', ומחברו הוא ר' משה בן מכיר, בעל 'סדר היום', אף אם זה לא היה תלמיד ישיר של הרמ"ק.

ההסבר המתבקש הפוך הוא: ר' מרדכי דאטו ור' משה בן מכיר לא חיקו את שירו של אלקבץ, אלא אלקבץ הוא שהסתייע בשירים אלה ושכמותם, ושכללם עד למעלה העליונה בשירו לכה דודי. מעלים בקודש ולא מורידים. תהליך זה, אגב, מעסיקני לא רק בהקשרו של 'לכה דודי', זאת דעתי גם בנוגע ליצירת מופת קבלית אחרת, האידרא הזוהרית, שבצורתה הנוכחית היא שכלול של יצירות אחרות שיצאו מתחת ידי מחברים שונים.

וגם על עמוד נוסף אפשר להשעין את איחורו של לכה דודי, והישענותו על מזמורים אחרים. שיר זה, שכולו קבלי, לאומי ומשיחי, בנוי על פסוק משיר השירים (ז, יב): לְכֶה דוֹדִי נִצָּא הַשָּׁדָה. ר' שלמה אלקבץ כתב גם פירוש לשיר השירים, בשם 'איילת אהבים', אך ספר זה הוא כולו במישור האישי, המיסטי אקסטאטי, ומדבר על אהבה בין התורה ולומדה, ואיננו לא קבלי, לא לאומי ולא משיחי. כך גם בפירושו לפסוק זה, שהיציאה לשדה מתפרשת בו על 'ההתבודדות הראוי למי שירצה שיחול עליו השפע הנבואי'³⁵, ממש כפי שאלקבץ נהג למעשה עם חבורתו, כמתואר בספר גירושין לרמ"ק. זק מציינת בספרה (עמ' 213) פירוש פסוק זה באיילת אהבים, וכותבת שהשדה שבפסוק מתפרש כאן על ארץ ישראל. זה נכון כמובן, אך מן הראוי להוסיף שארץ ישראל נזכרת כאן דווקא בשל היותה המקום המוכן לנבואה, ולא דווקא בשל תפקידה בגאולה העתידית ומשמעותה בספירות. ואכן גם רקע אישי-מיסטי כזה היה לעליית אלקבץ לארץ ולשיטוטיו בה, בנוסף למטרה הקבלית והמשיחית.

בין מישורים אלה, האישי והקבלי-לאומי, אמנם אין סתירה ואף יש חפיפה מסוימת. אף לירידת הכלה בשבת נודעת גם משמעות מיסטית אישית, כנשמה יתרה וסוכת שלום. ועם כל זאת ההבדל היסודי בין 'לכה דודי' של איילת אהבים לבין זה שבשיר מבקש הסבר, וזה יינתן בשלוש דרכים, ששלושתן אמת ומתוספות זו על זו: ראשית, חכם כאלקבץ מסוגל להתפרש על תחומים שונים ולפרש אותו פסוק ברבדים אחדים; שנית, השיר נסמך כאמור על שירים קודמים שפירשו את הפסוק ברוח זו; ושלישית, השיר לכה דודי נכתב הרבה אחרי ספר איילת אהבים, אשר נדפס בשנת שי"ב, וכפי ששוטחת זק בספר

³⁵ שלמה אלקבץ, איילת אהבים, ירושלים תשל"ג, סא ע"א.

שלפנינו (עמ' 33-35) הוא מתאר באמת את חוויותיהם הנזכרות של חברת המקובלים שסביב אלקבץ, שעמה נמנו גם ר' יוסף קארו ור' משה קורדוברו. איילת אהבים, גם אם שייך הוא לסוגה ספרותית שונה מ'לכה דודי', גם הוא פנינה ספרותית ומחשבתית, ויפה עשתה ברכה זק שהעניקה לו בספרה את המקום הנרחב ביותר, והעמיקה בחקירתו.

קבלת שבת

צח

בשדה אז אנו מעלים את חזונות העולמות ומבוא אכן
התעמקות שבעלה מעצמו אלא על ידינו אך עם כל זה
כדיך לבוין כדתי לא למבול יסב בשם הלי זמא להעלות
הנשימות כי מעצמן עלות יק שיקבלו אור הגדול של הטלית
אנכללו למעלה ואחר אנכללו מעצמן אז אנו מעמישים =
למסאוב של אורו התקום אשר עם עליו על ידינו בתה שאנו
מכונים בשם ולי :

אחר כך יאמר שיר זה מענה הרב צמייס זלנה

לכה דודי לקראת כלה פני שבת נקבלה
ואמנור זכור בדיבור אחד השמיענו
האל המיוחד: (א) אחד ואמנו אחד לשם
ולתפארה ולתהילה:

לקראת כלה לבו ונלכה כי היא תקוד הכתוב:

מראש תקדים נסוכה סמך אוביות
סוף המעשה בתחשבה הקודמים לראש
הספכה:

תהילה: מתקדש מתוך שיר תשובה:

קומני באי מתוך התשובה: רב לך שבת //

בעתק הבכא ולא חמל עליך חמלה:

התעורר. התעוררי כי בא אורך קודמי אור.

שירי עורי שיר דברי כי כבודי עליוך נגלה:

באי בשלום עארת בעלה שבת עלעד יאמר
וגם בלינה ובכה לה וגם בשתחה:

לשם השוואה, הנה לפנינו השיר בנוסחו הרגיל בסידורים כפי שהוא מושר בדרך כלל בישראל בקבלת שבת:

לכה דודי לקראת פלה. פני שבת נקבלה. לכה דודי:

שמור וזכור בדבור אחד. השמיענו אל המיחד. ה' אחד ושמו אחד.
לשם ולתפארת ולתהלה. לכה דודי:

לקראת שבת לכו ונלכה. כי היא מקור הברכה. מראש מקדם נסוכה.
סוף מעשה במחשבה תחלה. לכה דודי:

מקדש מלך עיר מלוכה. קומי צאי מתוך ההפכה. רב לך שבת בעמק
הבכא. והוא יחמל עליך חמלה. לכה דודי:

התנערי מעפר קומי. לבשי בגדי תפארתך עמי. על יד בן ישי בית
הלחמי. קרבה אל נפשי גאלה. לכה דודי:

התעוררי התעוררי. כי בא אורך קומי אורי. עורי עורי שיר דברי. כבוד
ה' עליך נגלה. לכה דודי:

לא תבושי ולא תכלמי. מה תשתוחחי ומה תהמי. בך יחסו עניי עמי.
ונבנתה עיר על תלה. לכה דודי:

והיו למשסה שאסיה. ורחקו כל מבלעיה. ישיש עליך אלהיה. כמשוש
חתן על כלה. לכה דודי:

ימין ושמאל תפריצי. ואת ידוד תעריצי. על יד איש בן פריצי. ונשמחה
ונגילה. לכה דודי:

בואי בשלום עטרת בעלה. גם בשמחה ובצלה. תוך אמוני עם סגלה.
בואי כלה. בואי כלה. לכה דודי: